

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/31, p. 379-396

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12829>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Murat ÇETİNKAYA –
Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim AYDIN

This article was checked by iThenticate.

TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI VE KIRDAN KENTE GÖÇ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: 1986-2015 DÖNEMİ TÜRKİYE ÖRNEĞİ

İbrahim Halil SUGÖZÜ* - İbrahim HÜSEYİNİ**

ÖZET

Geçtiğimiz yüzyıllarda sanayi ve hizmet sektörlerinin ortaya çıkışı ile tarım sektörü arka plana itilmiştir. Gelişmiş ülkeler tarım sektörünün önemini hızlı bir şekilde yeniden kavramış ve akabinde en gözde sektör olarak tarım sektörüne yeniden gerekli desteği sağlamışlardır. Ancak gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler sanayiye tarıma tercih etmeleri nedeniyle ne sanayi ve hizmet sektörlerinde başarılı olmuşlar ne de tarımda yeterli düzeyde üretime sahip olmuşlardır. Çünkü sanayi ve hizmet sektörlerinin direkt veya dolaylı girdilerinin başında tarım sektörünün çıktıkları olan tarım ürünleri gelmektedir. Gelişmiş ülkeler veya onların kontrolünde olan uluslararası kuruluşlar tarafından dayatılan politikaları uygulayan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler tarım sektöründeki desteklerini azaltmışlar ve bu ülkeler tarımda ithalata bağımlı hale gelmişlerdir. Türkiye’de de uzun yıllar iktidarlar tarafından birinci hedef olarak tarımı küçültüp sanayi ve hizmet sektörlerini büyütme tercih edilmiştir. Buna kontrolsüz dışa açılma politikaları da eklenince hizmet sektörünün büyük bölümü yabancılaşmış, sanayi üretimi yetersizliği dolayısıyla dış ticaret açıkları önemli boyutlara ulaşmıştır. Yanlış destekleme politikaları ve buna bağlı olarak desteklerin azaltılması ile Türkiye tarım ve hayvancılık sektöründe ithalata bağımlı hale gelmiş, tarım alanları daralmış, tarımda istihdam gereksinimi azalmış ve hızlı bir şekilde kırdan kente göç gerçekleşmiştir. Çalışmada tarımsal destekleme politikaları ile kırdan kente göç arasındaki ilişki analiz edilmektedir. Buna göre tarımsal destekleme politikaları ile kırdan kente göç arasında pozitif yönlü bir ilişki görülmektedir. Kırdan kente göçün durdurulması veya tersine döndürülmesi için tarımsal desteklerin artırılması ve bu desteklerin tarım alanına veya görece üretim miktarına bağlı değil, milli menfaatlere, istihdam artışına ve kırsal alanların verimliliğine bağlı olarak yeniden yapılandırılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal Destekleme Politikaları, Kırdan Kente Göç, Tarımsal İstihdam

* Prof. Dr. Şırnak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, El-mek: ihsugozu@gmail.com

** Yrd. Doç. Dr. Şırnak Üniversitesi İİBF, İktisat Bölümü, El-mek: ibrahim_huseyni@hotmail.com

**AGRICULTURAL SUPPORT POLICIES AND ITS IMPACT ON
MIGRATION FROM RURAL TO URBAN: THE CASE OF
TURKEY OVER THE PERIOD 1985-2015**

ABSTRACT

With the advent of industrial and service industries in the past centuries, the agricultural sector has been pushed into the background. Developed countries have quickly realized the importance of the agricultural sector and have returned to providing the necessary support to the agricultural sector. However, because of a preference in the industrial sector over the agriculture sector developing and underdeveloped countries have not been successful in either industry. This is because agricultural products, whether direct or indirect, are the sources that most of the industrial sector uses as raw material for producing finished goods. Pressured by developed countries and international institutions on these developing and underdeveloped countries has influenced policies of less support for agriculture, which resulted in more imports creating a dependency on foreign countries. For many years Turkey's governments have worked to shrink the agriculture sector while expanding the industrial and service sectors. When we add to the mix irresponsible outsourcing policies and the need to be part of a global market, much of the service sector are now owned by foreign companies and the foreign trade deficits have reached critical proportions. Bad policies has lead Turkey to be dependent on imports in the agricultural and livestock sector. Reducing support for agriculture, reduced farming, agricultural employment decreased and increased migration from rural to urban areas rapidly. In the study, the relationship between agricultural support policies and migration from rural to urban is analyzed. According to this, there is a positive relationship between agricultural support policies and migration from rural to urban areas. Increasing agricultural subsidies to stopping or reversing migration from rural to urban should be restructured depending on national interests, employment growth and the productivity of rural areas, not based on agricultural land or relative to the amount of production.

STRUCTURED ABSTRACT

The agricultural sector forms the basis of national economies. The most significant reason for this is that the necessary food need of human life is derived from processed or unprocessed agricultural products; additionally, agricultural products come at the forefront of direct or indirect inputs of industry and service sectors. The essential input of the food industry is agricultural products. However, the agriculture sector primarily undertakes the production of food for the people being the source of labour factor. Therefore, the agriculture sector is the basis of the economy.

Developed countries, which are aware of the importance of the agricultural sector, have not neglected agriculture while investing in the industrial sector, and structured their support on efficiency, making

farmers the most respected producers in the society. However, they have paved the way for various treaties on the reduction of agricultural subsidies as developed countries on globally. As a result of these treaties, it has become inevitable that the agricultural sectors of underdeveloped or developing countries are shrinking, also, for even self-sufficient countries to finally become dependent on imports.

The only consequence of reducing agricultural subsidies is not the shrinking of the agricultural sector. Another consequence is that the rural population gradually migrates to the cities as a result of the decrease in production and accordingly the employment, as the production costs increase in the agriculture and livestock sector. Hence, rural-urban migration is the cause of economic and social degradation. Economically lead to a deterioration in the income distribution, informal employment, reduction of agricultural employment, increase unemployment and poverty can be mentioned. Some of the social problems are as follows; the deterioration of the texture of the city, increased crime rates due to the unemployment that has arisen due to immigration, damage to the family structure, insecurity and education and health problems.

In the study, the relationship between rural-urban migration with the reduction of agricultural subsidies has been investigated for Turkey as in the cluster of developing countries with data from 1986 to 2015. Firstly, a brief literature review has been conducted on the work done in the relevant area and the results obtained in these studies. In addition, the agricultural sector in Turkey has been briefly discussed, then the development of support policies has been examined. The last title before the econometric analysis is summarized in the development of the rural and urban population in Turkey over the years. The research has been completed with the empirical study and the result section.

With the emergence of industrial and service sectors in the past centuries, the agricultural sector has been pushed into the background. Developed countries have quickly realized the importance of the agricultural sector and have returned to providing the necessary support to the agricultural sector. However, because of a preference in the industrial sector over the agriculture sector, developing and underdeveloped countries have not been successful in either industry. This is because agricultural products, whether direct or indirect, are the sources that most of the industrial sector uses as raw material for producing finished goods. Pressured by developed countries and international institutions on these developing and underdeveloped countries has influenced policies of less support for agriculture, which resulted in more imports creating a dependency on foreign countries.

There is no consensus among economists about the quality and quantity of agricultural subsidies while there is consensus on the importance of the agricultural sector. Although this debate continues, the results of countries' policies on agricultural subsidies are apparent. Even though Turkey, contained in the category of developing countries, adapts the decision of international economic institutions as much as possible, the agricultural fields in the current period narrowed, business sizes have become more inadequate, production has been decreased, prices have

been increased, dependency on imports has been deepened, the employment structure has been corrupted and rural-urban migration has continued without interruption.

When the model is tested econometrically, it is determined that the variables used are not static in the level, but both variables are stationary in the first difference. The Johansen cointegration test, in which the differently stationary series are co-integrated, was determined. The parameter of agricultural support in the cointegration vector was found 0.41. In other words, a decrease of 1 percent in agricultural support has resulted in a decrease of 0.41 percent in the rural population.

The relationship which constitutes the main theme of the work, between developments in the number of agricultural subsidies and the migration from rural to urban has direct proportion, moreover, the relation between them is strong which reveals how agricultural production is linked to the agricultural support, and how closely the migration from rural to urban is connected the agricultural production. The decrease in agricultural production reduces the need for employment in the agricultural sector, which accelerates the migration from rural to urban areas.

For many years Turkey's governments have worked to shrink the agriculture sector while expanding the industrial and service sectors. When we add to the mix irresponsible outsourcing policies and the need to be part of a global market, much of the service sector are now owned by foreign companies and the foreign trade deficits have reached critical proportions. Bad policies have lead Turkey to be dependent on imports in the agricultural and livestock sector. Reducing support for agriculture, reduced farming, agricultural employment decreased and increased migration from rural to urban areas rapidly. Increasing agricultural subsidies to stopping or reversing migration from rural to urban should be restructured depending on national interests, employment growth and the productivity of rural areas, not not based on agricultural land or relative to the amount of production.

Keywords: Agricultural Support Policies, Migration from Rural to Urban, Agricultural Employment

1. Giriş

Tarım sektörü ülke ekonomilerinin temelini oluşturmaktadır. Bunun en önemli nedeni, insan yaşamının zorunlu gıda ihtiyacının işlenmiş veya işlenmemiş tarım ürünlerinden elde edilmesi ve bunun yanında tarımsal ürünlerin, sanayi ve hizmet sektörlerinin de doğrudan veya dolaylı girdilerinin başında gelmesidir. Gıda endüstrisinin temel girdisi tarım ürünleridir. Bununla birlikte emek faktörünü meydana getiren insanların besin kaynağı olan gıdanın üretimini temelde üstlenen sektör tarım sektörüdür. Bundan dolayı tarım sektörü ekonominin temelini oluşturmaktadır.

Tarım sektörünün taşıdığı önemin farkında olan gelişmiş ülkeler sanayi sektörüne yatırım yaparken tarımı ihmal etmemiş ve desteklerini verimlilik üzerine yapılandırarak çiftçilerini toplumun en saygın üreticileri haline getirmişlerdir. Ancak küresel çapta gelişmiş ülkeler olarak tarımsal desteklerin azaltılması gerektiği konusunda çeşitli antlaşmaların öncüsü olmuşlardır. Bu antlaşmaların sonucunda az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin tarım sektörlerinin daralması ve

nihayetinde kendine yeten ülkelerin bile ithalata bağımlı hale gelmesi kaçınılmaz hale gelmiştir (Sugözü, 18-24 Eylül 2017).

Tarımsal desteklerin azaltılmasının tek sonucu tarım sektörünün daralması değildir. Tarım ve hayvancılık sektöründe üretim maliyetlerinin yükselmesi dolayısıyla üretimin ve buna bağılı olarak istihdamın azalması sonucunda kırsal nüfusun giderek kentlere göç etmesi de sonuçlardan bir diğeridir. Kırdan kente göç ekonomik ve sosyal yapıda bozulmalara neden olmaktadır. Ekonomik olarak gelir dağılımında bozulmalara yol açması, kayıt dışı istihdamı artırması, tarım istihdamını azaltması, işsizliği ve yoksulluğu artırması sayılabilir. Sosyal sorunlardan birkaçı ise kentin dokusunun bozulması, özellikle göç nedeniyle meydana gelen işsizlikten dolayı suç oranlarının artması, aile yapısında meydana gelen hasarlar, güvensizlik ve eğitim, sağlık sorunlarıdır.

Çalışmada tarımsal desteklerin azaltılması ile kırdan kente göç arasındaki ilişki, gelişmekte olan ülkeler sınıfında yer alan Türkiye için 1986-2015 verileriyle araştırılacaktır. Öncelikle ilgili alanda yapılmış olan çalışmalar ve bu çalışmalarda varılan sonuçlardan oluşan kısa bir literatür taraması yapılacaktır. Sonrasında yine kısaca Türkiye’de tarım sektörü ele alınacak ardından destekleme politikalarının gelişimi incelenecektir. Ekonometrik analizden önce son başlık olarak Türkiye’de kırsal ve kentsel nüfusun yıllara göre gelişimi özetlenecektir. Ampirik çalışma ve sonuç bölümüyle çalışma tamamlanmış olacaktır.

2. Literatür

Tarımsal desteklemeler veya göç ile ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalardan yalnızca bir kısmı tarımsal desteklemeler ile kırdan kente göç ilişkisini analiz etmektedir. Bunlardan bir tanesi Kepenek ve Yentürk’ün (2001) çalışmasıdır. Kepenek ve Yentürk’e göre ekonomik değişim sürecinde başta traktör olmak üzere çağdaş girdi kullanımı artmış bu durum tarım kesiminin işgücü fazlası oluşturmasını ve bu fazlanın kentlere kaymasını kaçınılmaz hale getirmiştir.

Boratav (2009) çalışmasında, Samir Amin tarafından 2003 yılında yayımlanan ve “Üçüncü Dünyada köylülüğün tasfiyesi” öngörüsünde bulunan makalesine atıfta bulunarak ilgili makalede geçen “Bugünün üç milyar köylüsünün pazara sunduğu gıda ürünlerinin otuz milyon modern çiftçi tarafından üretileceği düşünülebilir...” ifadesinden yola çıkarak konuyu Türkiye verileri ile analiz etmiştir. Boratav’a göre son çeyrek yüzyılın belirleyici bir özelliği olan sermayenin dünya çapındaki saldırısının tarıma ve üçüncü dünya köylülüğüne yönelik boyutu Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF), İkili Ticaret Antlaşmaları, NAFTA, ve Avrupa Birliği (AB) bağlantılı Gümrük Birliği düzenlemeleri aracılığıyla yürütülmüştür. Türkiye de özellikle WB ve AB kanallarından ve siyasi iktidarların teslimiyetleri sayesinde aynı etkilere maruz kalmıştır.

Pamuk (2009) çalışmasında diğer Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Türkiye’de tarım ile kent kesimi arasındaki verimlilik ve gelir farklarının sürmesini ve iş gücünün tarımdan kent kesimine geçişinin bir hayli geç başlamasını, nüfus yoğunluğunun düşük, ekilebilir toprağın bol, küçük ve orta ölçekli aile çiftliklerinin güçlü olması nedeniyle olduğunu, öte yandan devlet politikalarının da Osmanlı döneminden beri aile işletmelerini desteklemesinin bunda etkili olduğunu ifade etmektedir. Pamuk’a göre Osmanlı döneminde ve iki savaş arasındaki yıllarda, sanayileşmenin geç ve cılız bir biçimde başlamasının da bu sonuçta payı vardır. Ulaşım ağının zayıflığı da kentlere göçü geciktirmiş olmalıdır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, karayollarını temel alan yeni bir ulaşım ağı ve otomotiv sanayinin gelişmesi kırsal alanlardan kentlere göçü hızlandırmıştır.

Mutlu (1990), Türkiye’de 1973-86 dönemi tarımsal ürünler fiyat endeksi, sanayi ve hizmet ürünleri fiyat endeksi ile hesapladığı bölgesel iç ticaret hadlerin, kırsal refah ile iç göç üzerindeki etkisini araştırmıştır. Mutlu çalışmasında, kırsal refahın iç ticaret hadlerine paralel bir gelişme

gösterdiği ve kırsal alanda refah düzeyinde meydana gelen düşüşün kırdan göçü artırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Kırdan kente göç ile tarım politikaları arasındaki ilişkiyi konu edinen çalışmalardan birisi de Günaydın'ın (2006) çalışmasıdır. Çalışmada Türkiye'de dönemler halinde kırdan kente göçün gelişimine yer verilmekte ve bu dönemlerde uygulanan tarım politikaları çerçevesinde destekleme politikaları incelenmektedir. Günaydın'a göre tarımsal istihdamın temel özellikleri (kırdan konumlanması, kadın emeğinin baskın olması ve eğitim düzeyinin düşük olması), tarım sektöründen diğer sektörlere emek transferinin eğitim faaliyetleriyle desteklenen planlı süreçlerde gerçekleştirilebileceğini ortaya koymaktadır. Bunun dışındaki gelişmeler, tarımdan koparak kentlerin varoşlarına konumlanan ve yedek işgücü niteliği bile kazanamayan geniş kesimlerin, ülkenin sosyal - ekonomik ve politik yaşamında yeni sorunlar doğurmasına neden olacaktır. Tarımsal desteklemeler konusunda ise Günaydın'a göre gerek DTÖ, gerekse AB süreci, Türkiye tarımının rekabet koşullarını giderek ağırlaştırıcı bir etki oluşturacaktır.

Kırdan kente göçle birlikte genellikle çalışmalarda, desteklemelerin tarımsal üretim üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Örneğin Erdal ve Erdal'ın (2008) yaptığı çalışmada, Türkiye'de tarımsal desteklemeler kapsamında prim ödemelerinin pamuk, ayçiçeği, soya, kanola, mısır ve aspir ürünleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma 1980-2006 dönemini kapsamaktadır. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, pamuk, ayçiçeği ve soya ürünlerinde üretim alanları ve prim ödemeleri arasında nedensellik ilişkisi bulunamazken, kanola üretim alanı ve prim ödemesi arasında tek yönlü, mısır üretim alanı ve prim ödemesi arasında ise çift yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Yalçınkaya&Yalçınkaya ve Çılbant'ın (2006) yaptıkları çalışmaya göre 2000 yılında tarım alanında önemli bir reform süreci gündeme gelmiştir. Tarım Reformu Uygulama Projesi olarak adlandırılan bu reform, özellikle tarımsal desteklerin belli standartlara ulaşmasını hedeflemiş ve doğrudan gelir desteği sistemini uygulamaya sokmuştur. Ancak uygulamada istenilen sonuçlara ulaşamamış ve tarım sektörü daha zor bir sürece girmiştir.

Yapar'a (2005) göre tarım sektörü devlet bütçesini olumsuz etkilese de gelişmiş ülkelerde tarım sektörü en gözde, korunan ve desteklenen sektördür. Her ne kadar uluslararası anlaşmalarda desteklerin azaltılması gerektiği üzerinde durulsa da AB ve ABD'de bu destek ve koruma devam etmektedir. Türkiye'de ise tarım sektörü 1980'den itibaren korumasız bırakılmış ve gözardı edilmiştir. Yapar, çalışmasında 2000 yılında gerçekleştirilen Tarım Reformu ile doğrudan gelir desteği sisteminin mevcut tüm destekleme araçlarının yerine geçmesi amaçlandığını ifade etmiştir. Yapar'ın çalışmasının "Türkiye'de Tarımsal Ekonomi ve "Desteklememe" Politikasının Bir Aracı Olarak Doğrudan Gelir Desteği Sistemi" başlığından anlaşılacağı üzere doğrudan gelir desteğinin üretim fazlalığı bulunan ülkelerle Türkiye gibi üretim fazlalığı bulunmayan ülkelerdeki etkisi bir değildir.

Tarımsal destekleme politikalarına isteklilik konusunda Topçu (2008) tarafından yapılmış olan bir çalışmada regresyon analizi sonuçlarına göre; yaş ilerledikçe ve sosyal güvence karşılığı elde edilen sabit aylık gelir arttıkça tarım destekleme politikalarına isteklilik azalmaktadır. Buna rağmen eğitim düzeyi ilerledikçe, tarımsal faaliyet dışı ve tarımsal gelirler arttıkça, çiftçi aile büyüklüğü, işlenen arazi büyüklüğü ve hayvan sayısı arttıkça ve destekleme döneminin cari üretim dönemi başına denk getirilmesi durumunda tarımsal desteklemelerden faydalanma istekliliği artmaktadır. Buna göre Topçu çalışmasında, alternatif kıt kaynakların en etkin bir şekilde üretime tahsis edilmesinin, üreticiler üzerindeki maliyet baskısının olumsuz etkileri bertaraf edilmesinin, işletmelerin ve rekabet edebilen bir yapıya kazandırılması sağlanmasının ve çiftçilerin yaşam standartları yükseltilmesinin mümkün olduğu yargısına varmaktadır.

Yılmaz (2015) ise çalışmasında kırdan kente göçe değinmiş ve Türkiye'deki kırdan kente göç hareketinin ve buna bağlı olarak meydana gelen hızlı kentleşmenin, batı Avrupa'dan farklı olarak sadece sanayileşmeden kaynaklandığını ifade etmiştir. Buna göre tarımda makineleşme, tarım arazilerinin miras yoluyla sürekli olarak bölünerek küçük üniteler haline gelmesi, şehirlerin iş, eğitim ve sağlık olanakları başta olmak üzere çok sayıda etken kırdan kente yönelik göçlerin başlıca nedenleri arasındadır.

3. Türkiye'de Tarım Sektörü

Tarım sektörü, ülke nüfusunun zorunlu gıda maddeleri ihtiyacını karşılaması, sanayi sektörüne hammadde sağlaması, sanayi ürünlerine talep oluşturması, milli gelir ve ihracata katkıları ile büyük öneme sahiptir. Tarım ayrıca kırsaldan kente göçü kısıtlayarak toplumsal huzurun korunmasında önemli bir rol üstlenir (TOBB, 2013, s. 81). Bu önemi sanayileşme esnasında özellikle gelişmekte olan ülkelerde göz ardı edilip arka plana itilse de son dönemde yeniden belirgin hale gelmeye başlamıştır. Öyle ki tarım için stratejik öneme sahip bir sektör gözüyle bakılmaya başlanmıştır.

Türkiye, dört mevsimi yaşaması, büyük bir alana sahip olması, verimli bölgelerinin yeterli düzeyde olması ve nüfusunun fazla olması dolayısıyla tarım üretimi açısından önemli potansiyele sahip bir ülkedir. Ayrıca yeterli olmasa da gelişmişlik seviyesinde belli bir mesafe kat etmiş olması, endüstrileşmede belli bir temele sahip olması ve uluslararası ticaret için coğrafi birçok avantaja sahip olması da bu potansiyele eklenince Türkiye'nin dünyanın en önemli tarım ülkelerinden biri olması yalnızca doğru ekonomi veya tarım politikalarının uygulanmasına bağlı olacaktır.

Türkiye'de tarım sektörü içinde bulunduğu olumsuz koşullara rağmen büyük bir potansiyele sahiptir ve ülkenin kalkınma sürecine değişik kanallardan katkı sağlamaktadır (Doğan, 2009, s. 366). Ancak Türkiye'de Genel ekonomi içinde tarımın yerine bakıldığında, uzun bir durağan dönemden sonra, hızlı bir gerileme gözlemlenmektedir. 1920'li yılların başından 1960'lı yılların sonuna kadar Gayri Safi Milli Hasıla'nın (GSMH) yaklaşık %45'i tarımdan elde edilirken, 1980 yılına gelindiğinde Tarımın GSMH içindeki payı %26 seviyesine inmiştir. 1997 yılında ise %14,5'e gerilemiştir. Süreç içinde, bu gerileme eğilimi devam etmiştir. 2001 yılı itibariyle %12,8 olan tarım sektörünün ekonomiye katkısı 2005 yılına gelindiğinde %11,9'a kadar düşmüştür (Yalçınkaya, Yalçınkaya, & Çılbant, 2006, s. 98). 1970'lerde % 30 olan bu oran günümüzde % 8'e düşmüştür (Türkiye İhracatçıları Meclisi, 2016, s. 17).

4. Türkiye'de Tarım Sektörünü Destekleme Politikaları

Tarım sektöründe üretim bazı risklerle karşı karşıyadır. Her ne kadar hava koşullarından bağımsız tarım üretimine geçme çabaları mevcut olsa da bu durum gelişmekte olan ülkeler için hala başlangıç seviyesinde ve az gelişmiş ülkeler için başlangıçtan bile uzak olduğu için hava koşulları en önemli risk faktörlerinin başında yer almaktadır. Bunun yanında tarım üretiminde üretim kararı ile ürünün mahsulü arasında belli bir dönem bulunması yani üretimin kısa dönemde esnekliğinin neredeyse olmaması da geri dönülemez bir durum meydana getirmekte ve bir takım telafi imkanlarını ortadan kaldırmaktadır.

Bütün bunların dışında sermaye devir oranının düşüklüğü ve tarımsal piyasaların dağınık bir yapı göstermesi bu sektörde faaliyet gösteren tarım işletmelerinin sürdürülebilir tarımsal üretimi gerçekleştirme yönünde desteklenmesini zorunlu hale getirmektedir (Erdal & Erdal, 2008, s. 41). Paranın geri dönüşüm hızının düşük ve sermaye birikiminin yetersiz ve buna bağlı olarak yatırımların az olması, sektörde desteklemeleri ve teşvikleri gerektirmektedir (DPT, 2000, s. 2). Bu özellikleri ve toplumda sosyal dengelerin sağlanması ve korunmasına katkıları, ürün muhafazası ve bunlarla ilgili pazarlama olanaklarının zor ve diğer sektörlere göre gelirinin düşük olması gibi etkenlerle tarım

sektörü ülkelere göre değişmekle birlikte, piyasa ekonomisinin en yaygın uygulandığı ülkeler dahil birçok ülkede üretim-tüketim zinciri içerisinde desteklenmektedir (Yalçınkaya, Yalçınkaya, & Çılbant, 2006, s. 107).

Tarımsal desteklenmesinin başlıca iki yönü ya da biçimi vardır: (a) üretime fiyat desteği (b) maliyeti azaltıcı destekler. Kuşkusuz bunlara, (c) iç ve dış ticaret politikaları, dış alımın sınırlandırılması ve dışsattımın desteklenmesi (d) araştırma, aşılama, denetleme ve koruma önlemleri gibi hizmetlerle (e) yol, elektrik, sulama, toprak ve su kaynaklarının korunması gibi altyapı olanakları da eklenebilir (Yakup Kepenek, 2001, s. 344).

Türkiye’de, tarım ürünleri fiyatlarının desteklenmesi sistemi, ilk kez 1932 yılında büyük buhran sırasında başlamıştır. Bu yolla desteklenen ilk ürün buğday olmuştur. Bunu, 1938-44 döneminde diğer tahıllar ve bazı sanayi bitkileri izlemiştir (Kıymaz, 2000, s. 60). 1960 yılında devlet destekleme alımı kapsamına alınmış ürün sayısı 6 iken (buğday, arpa, çavdar, tütün, çay, şeker pancarı), bu sayı 1970 sonlarında 24’e çıkarılmıştır. Bu ürünler; buğday, arpa, çavdar, yulaf, pamuk, tütün, yaş çay yaprağı, şeker pancarı, soya, ayçiçeği, fındık, Antep fıstığı, kuru incir, çekirdeksiz kuru üzüm, çekirdekli kuru üzüm, zeytin, haşhaş, gül çiçeği, yer fıstığı, kolza, zeytinyağı, tiftik, yapağı, yaş ipek kozasıdır. 24 Ocak kararlarından sonra ürün sayısında tekrar azalma olmuş ve 1990 yılında destekleme kapsamındaki ürün sayısı 10’a düşmüştür (buğday, arpa, çavdar, mısır, çeltik, yulaf, tütün, şekerpancarı, haşhaş, nohut). Aynı sayı 1991 yılında 24’e, 1992 yılında ise 26’ya yükselmiştir. 5 Nisan 1994 kararlarıyla birlikte kapsama alınan ürün sayısı 9’a (hububat ürünleri, şekerpancarı, haşhaş ve tütün) düşürülmüştür (Günaydın, 2006, s. 20).

1980 öncesi dönemde tarımsal desteklemelerde kullanılan araçlar; taban fiyat ve destekleme alımları ile birlikte sübvansiyonlar ve kredi desteklemeleridir. 1960’lardan itibaren uygulanmaya başlanılan planlama dönemlerinde de 1980 öncesinde olduğu gibi pazar fiyatı desteği uygulamasına devam edilmiş bunun yanında, yoğun olarak kimyevi gübrede sübvansiyon uygulanmıştır. Ayrıca finansman sıkıntısına çözüm üretebilmek için piyasa faizlerine göre tarıma verilen düşük faizli kredilerle çiftçi desteklenmeye çalışılmıştır (Yalçınkaya, Yalçınkaya, & Çılbant, 2006, s. 103).

1980 sonrası ithal ikameci politikalardan neoliberal düzene geçiş, 24 Ocak 1980 kararları ile biçimlenmiştir. Bu genel çerçevenin tarıma yansımaları; destekleme kapsamının daraltılması, tarımsal ürün fiyatlarının baskılanması ve iç ticaret hadlerinin keskin bir şekilde tarımın aleyhine dönmesi ile kendisini göstermiştir (Günaydın, 2006, s. 16). Bu bağlamda birçok ürünlerdeki pazar desteği azaltılmaya başlanmış, sübvansiyonlar kaldırılmış ve tarımsal kredilerdeki faizler piyasa oranlarına yaklaşmıştır. (Yalçınkaya, Yalçınkaya, & Çılbant, 2006, s. 103-104)

1990’lı yıllarda tarım sektörü ile ilgili bir başka gelişme ise tarım lehine gözlenen değişime karşın Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT) özelleştirmelerinin gerçekleşmiş olmasıdır. Bu dönemde, Türkiye’de tarımın gelişmesinde çok önemli işlevler üstlenmiş olan SEK, YEM SANAYİ, EBK, ORÜS, TZDAŞ gibi tarımsal (KİT)’lerin özelleştirmeleri tamamlanmıştır (Narin, 22-23 Aralık 2011). Geleneksel tarımsal hammaddeler ve bunların işlenmesinden elde edilen işlenmiş ürünler pazarındaki yabancılaşmanın ve özelleştirmelerin hızla artması tarım sektöründe ve kırsal yaşamda olumsuz sonuçlar meydana getirmiştir (Günaydın, 2006, s. 20).

1990’lı yılların en önemli kırılma noktası 1994 krizidir. Yukarıda belirtildiği gibi bu dönemde desteklenen hububat sayısı yirmi altıdan dokuzaya indirilmiştir. Dönemle ilgili ikinci nokta 1996 yılında imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması’dır ki bu anlaşma ile birlikte Türkiye’nin işlenmiş tarım ürünleri ihracatı artmasına karşın ithalat çok daha yüksek miktarlarda artmıştır. 1990’lı yıllarda bir başka gelişme, küresel belirleyicilerin Türkiye’den beklentilerinin tersine 1996-1997 döneminde iktidarda bulunan Refahyol Hükümetinin tarımsal destekleri olağanüstü düzeyde artırmasıdır.

2000 yılından itibaren Türkiye’deki tarım politikalarının oluşumunda; Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Avrupa Birliği (AB), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası’nın (DB) yönlendirmeleri etkin rol oynamıştır (Narin, 22-23 Aralık 2011). Türkiye gibi pek çok gelişmekte olan ülke IMF ile yaptıkları anlaşmalar çerçevesinde, DTÖ Tarım Anlaşmasının taahhütlerini aşan liberal politikaları uygulamak zorunda kalmıştır (Nazar Susam, 2008, s. 334). Türkiye’deki tarımsal desteklemelerin temel karakteristiğini belirleyen ve tarımdaki olumsuz sonuçların temel nedenlerinden biri haline gelecek olan politikaların teoriden uygulamaya geçirilmesi ise daha çok Uluslararası Para Fonu (IMF) ile yapılmış olan Stand-by anlaşmalarıyla vasıtasıyla olmuştur. Bu anlaşmalara ait niyet mektuplarında DTÖ Uruguay Turu Tarım Anlaşmalarının¹ gereğinin yapılması anlamında tarımsal desteklerin azaltılması ile birlikte niteliğinin de değiştirilerek Türkiye’de doğrudan gelir desteği sistemine geçilmesi, zaman içinde sübvansiyonların, fiyat desteklemelerinin ve destekleme alımlarının kaldırılması, Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin özerk yapıya kavuşturulması istenmiştir.

2001 yılından itibaren uygulanmaya başlanan ve 2009 yılında sona eren Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP/ARIP) kapsamında diğer bütün tarımsal fiyat desteklemeler ve sübvansiyonlar kaldırılarak Doğrudan Gelir Desteği Sistemine geçilmiştir. Doğrudan gelir desteğinin en önemli özelliği üreticilere üretimden bağımsız gelir ödemesi yapmaktır.

Tarım desteklerinin önemli bir şekli de ithalatı kısıtlama ve ihracatı desteklemedir. Ancak Türkiye, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Tarım Anlaşması gereği ithalatı kısıtlayamamaktadır. DTÖ Tarım Anlaşması doğrultusunda azami gümrük vergisi indirimi uygulanmaktadır. İhracat konusunda ise yine aynı anlaşma nedeniyle ihracat desteklemeleri yapamamaktadır. Türkiye 44 ürün ve ürün grubu için ihracat sübvansiyonlarını sınırlayan taahhütte bulunmuştur (Türkiye İhracatçılar Meclisi, 2016, s. 21) Bundan dolayı tarım ihracatı ve ithalatı konularında elindeki imkanları sınırlandıran Türkiye daha önce ihraç ettiği birçok tarım ürününü ithal eder duruma gelmiştir.

Dünya Bankasının desteği ile 2000 yılından itibaren uygulanmaya başlayan tarım reformu üç ana unsur içermektedir (Abay, Olhan, Uysal, Yavuz, & Türkekul, 3-7 Ocak 2005). Bunlar:

1. Doğrudan gelir desteği sisteminin getirilmesi
2. Fiyat ve girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması
3. Tarımdaki devlet işletmelerinin özelleştirilerek tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasında hükümet müdahalesinin azaltılmasıdır.

Böylece 1999 yılında 4,2 milyar dolarlar düzeyinde olan kamusal tarım desteği Tarım Reformu Projesi sonucu 2002 yılında 1,2 milyar dolar düzeyine gerilemiş, destek kompozisyonu tümüyle değiştirilmiştir (Şahinöz, Özaltan, & Gökduman, 3-7 Ocak 2005).

¹ Uruguay Round adı verilen Uruguay Turu, Dünya Ticaret Örgütü’nün (DTÖ) uhdesinde yapılmış olan tarım müzakereleridir. 1986 yılında başlamış olan UT, iki yıl sürmesi planlanırken ABD ve AB arasındaki ihtilaflar dolayısıyla 7 yıl sürmüştür ve 1994 yılında sonuçlanmıştır. Uruguay Turu’nun temel sonuçları tarımsal desteklerin azaltılması, tarım ihracatındaki teşviklerin sınırlandırılması ve tarım ithalatı önündeki sınırların da kaldırılmasına yöneliktir.

Tablo 1. Yeni Tarım Politikalarının Devlet Bütçesine Etkisi

Destek kalemleri (1999–2002, Milyon Dolar)	1999	2002
Kredi desteği	956	0
Gübre desteği	183	0
KİT'lere bütçeden aktarılan	261	138
KİT açıklarını karşılama	2.213	355
Pamuk ve yağlı tohumlar primleri	205	58
TSKB'ye destek	450	0
DGD Ödemeleri	0	1.137
Toplam	4.268	1.179

Kaynak: OECD; Günaydın, 2006:21

2004 yılında DGD uygulaması çerçevesinde 2003 yılında olduğu gibi, dekar başına ödeme 16 milyon TL ve tarım arazisi üst sınırı 500 dekar olarak belirlenmiştir. 2003 yılında, çiftçi kayıt sistemine dahil olan yaklaşık 2,76 milyon üretici ve toplam 16,6 milyon hektar arazi için 2,72 katrilyon TL ödeme yapılmıştır (DPT, 2006:12). Bütçe imkanlarının kısıtlı olması ve kayıt işlemlerinin zaman alması nedeniyle yıl ödemelerinin büyük bir bölümü bir sonraki yılda tamamlanabilmektedir (Yalçınkaya, Yalçınkaya, & Çılbant, 2006).

Doğrudan gelir desteği ile ilgili birçok sorun ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir tanesi ve en önemlisi üretimsiz destek alınabilmesine yol açmasıdır. Doğrudan gelir desteğinin üretim odaklı değil gelir odaklı olması bunun başlıca nedenidir. Çiftçi üretim yapmadığı halde alan beyanında bulunarak destek alabilmiştir. İkinci sorun desteğin arazi sahibine verilmesidir. Bu nedenle üretim yapmayıp tarlasını kiraya veren toprak sahibi çoğu zaman bu desteği kendisi almıştır. Bu durum hem adaletsizliğe hem de üretimde azalmaya yol açmıştır. Bu ve bunun gibi nedenler dolayısıyla üretim oldukça düşüş göstermiştir. Başka bir sorun da en fazla arazi alanı olarak 500 dekar belirlenmesine rağmen büyük arazi sahiplerinin arazilerini tanıdıklarına bölerek bütün alan için destek almasıdır. Böylece tarımda en önemli sorunlardan biri olan arazilerin bölünmesi bir anlamda teşvik edilmiştir. Bütün bunlarla birlikte doğrudan gelir desteği dışındaki destekler kısmen veya istisnai olarak zaman zaman uygulanmıştır.

Oysa aynı desteği kullanan Avrupa Birliği üyesi ülkelerde hem bu tür sorunlara karşı önlem alınmış olması hem de verimlilik esasına göre desteklerin düzenlenmesi ve desteğin mahiyeti ile ilgili çeşitli düzenlemeler dolayısıyla aynı sorunlar yaşanmamaktadır. Kısaca Avrupa Birliği şartlarının Türkiye'de ve diğer gelişmekte olan ülkelere bulunmaması dolayısıyla aynı sonucun alınması mümkün olmamıştır.

Doğrudan gelir desteğinin Türkiye'de uygulandığı şekliyle ne üretimi yönlendirici bir yapıya ne de verimlilikle bir ilişkisi vardır. Gelir düzeyi düşük çiftçilerden ziyade zengin çiftçilere daha fazla kaynak aktarılması şeklinde bir uygulama bulunmaktadır. (Yalçınkaya, Yalçınkaya, & Çılbant, 2006)

Türkiye'de 2006 yılı itibarıyla, toplam tarımsal destekleme ödemeleri içerisinde %54,8 ile Doğrudan Gelir Desteği ilk sırada yer alırken, %19,5'lik payla Prim Desteği ödemeleri ikinci sırada yer almıştır. Bunu %13,5 ile hayvancılık destek ödemeleri ve %6,5 ile hububat primi ödemeleri olmuştur (TOBB, 2006, s. 26). 2007 yılında doğrudan gelir desteğine son verilmiştir.

Türkiye'de üreticilere transferlerin büyük oranda piyasa fiyatlarından kaynaklanması sonucunda yükselen iç fiyatların faturası tüketicilere çıkmaktadır. Politikalar nedeniyle yükselen fiyatların tarım malları tüketim harcamaları içindeki payı ve nominal koruma oranları bir anlamda

tüketicilerin politikalar sonucunda dolaylı vergilendirme oranlarını göstermektedir. Türkiye’de bu oran 1990’ların sonunda % 30’lardan, 2000’lerde % 20’lere, 2015’te % 15 civarına gerilemiştir (Türkiye İhracatçılar Meclisi, 2016, s. 98). Düşük faizli krediler organik tarım, sulama sistemleri, iyi tarım uygulamaları, damızlık gibi alanlarda verilmektedir. Cari faiz oranlarıyla düşük faiz arasındaki fark Hazine tarafından karşılanmaktadır. 2013 yılında Hazine’nin faiz sübvansiyonu 788 milyon dolara ulaşmıştır (OECD, 2014)

Tablo 2. Tarım Destekleme Bütçesinin Dağılımı

Destekleme Konusu	Destekleme Bütçesi (1) (Cari Fiyat, Milyon TL)			Artış (%)		Destekleme Bütçesindeki Payı (%)		
	2015	2016(2)	2017(3)	2016	2017	2015	2016	2017
Alan Bazlı Tarımsal Destek Ödemeleri	3.005	3.244	3.183	8	-1,9	30,1	27,9	24,8
Alan Bazlı Ek Ödeme (Organik Tarım, İyi Tarım, Toprak Analizi)	230	285	247	23,9	-13,3	2,3	2,4	1,9
Mazot	700	740	723	5,7	-2,3	7	6,4	5,6
Gübre	830	880	877	6	-0,3	8,3	7,6	6,8
Sertifikalı Tohum ve Fidan Kullanımı	180	196	204	8,9	4,1	1,8	1,7	1,6
Çatak	82	70	75	-14,6	7,1	0,8	0,6	0,6
Fındık	850	850	835	0	-1,8	8,5	7,3	6,5
Telafi Edici Ödemeler	133	178	174	33,8	-2,2	1,3	1,5	1,4
Patates Siğili Desteği	-	15	-	-	-	-	0,1	-
Çay Budama Tazminat ve Masrafları	133	163	174	22,6	6,7	1,3	1,4	1,4
Küçük İşletme Desteği	-	45	48	-	6,7	-	-	0,4
Fark Ödemesi	2.728	3.304	3.335	21,1	0,9	27,4	28,4	26
Hububat ve Bakliyat	890	1.155	1.082	29,8	-6,3	8,9	9,9	8,4
Çay	152	170	165	11,8	-2,9	1,5	1,5	1,3
Arz Açığı Olan Ürünler (4)	1.686	1.979	2.088	17,4	5,5	16,9	17	16,3
Hayvancılık Destek Ödemeleri	2.973	3.013	3.793	1,3	25,9	29,8	25,9	29,5
Diğer Hayvancılık Destek Ödemeleri	-	-	400	-	-	-	-	3,1
Kırsal Kalkınma Amaçlı Tarımsal Destekleme (5)	627	998	1.053	59,2	5,5	6,3	8,6	8,2
Tarım Sigortası Destekleme Hizmetleri	529	550	900	4	63,6	5,3	4,7	7
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	109	535	574	390,8	7,3	1,1	4,6	4,5
TOPLAM	9.971	11.644	12.838	16,8	10,2	100	100	100

Not: (1) 2015 yılında ilgili kurum bütçesi kesin hesap verileridir. (2) Gerçekleşme tahmini (3) Program (4) Kütlü pamuk, zeytinyağı, ayçiçeği, soya fasulyesi, kanola, aspir ve dane mısıra verilmektedir. (5) Bütçe tutarının 2015 yılında 327 milyon TL’si, 2016 yılında 210 milyon TL’si ve 2017 yılında 273 Milyon TL’si Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu hibe karşılığıdır.

Kaynak: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Maliye Bakanlığı

Türkiye’de et fiyatlarının olağanüstü artışları karşısında bakanlık çözümü ithalatta görmüş ve bu doğrultuda 03/05/2016 tarihli ve 2016/8794 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla yılsonuna kadar geçerli olmak üzere Et ve Süt Kurumu (ESK) tarafından yapılacak 400 bin baş besilik sığır ithalatı ve Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) tarafından yapılacak 150 bin baş damızlık sığır ithalatı için gümrük vergisi kaldırılarak anılan kurumlara yetki verilmiştir. Aynı zamanda ESK ve TİGEM’in yapacağı 20 bin baş koyun ve keçi ithalatı için gümrük vergisi kaldırılmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2017).

Tablo 3. Bütçeden Üreticilere Ödemelerin Dağılımı, 2003-2015 (%)

Ödemenin Konusu	2003-	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Buğday ödemeleri 2		5,7	5,9	5,4	9	18	14	13	8,1	12	8,3	4,7
Mısır ödemeleri		1,6	4,1	4,2	2,8	0,4	2,6	3,4	3,2	0	1,1	2,1
Diğer tahıllar				2,3	1,1	3,1	2,2	1,1	1,7	1,1	1,1	1
Ayçiçek ödemeleri	2,2	2,9	3,5	3,7	3,5	4,2	3,4	3,6	3,3	3,8	1,7	3,6
Pamuk ödemeleri	5,7	12	12	15	13	13	9,2	11	11	9,4	12	12
Yem bitkileri ödemeleri	2,2	2,9	7,2	7,1	8,8	11	4,6	3,4	3,7	3,6	3,5	3,5
Çay ödemeleri		2,8	2,6	1,6	1,8	2,5	2	2,1	2,1	2	1,6	1,5
Fındık alan ödemeleri							11	10	9,4	8,3	8,6	8,5
Süt ödemeleri	1,7	3,2	3,4	2,9	5,3	4	6	6,5	5,8	6,7	5,8	6,7
Büyükbaş Hayvan Desteği	0,3	0,9	1,9	0	0	1	4,3	5,1	6,6	6,3	6,8	7,2
Büyükbaş Hay, Besi Desteği								2,9	2,6	4,4	2,7	0,8
Islah Amaçlı Küçükbaş Hay, Yetiştirici Birlik, Des, Ö,					0,5	1,6	1,6	2,4	3,7	4,1	4,6	4,6
Su Ürünleri Desteği	0,2	0,9	1,1	0,4	1,1	1,8	1,9	2,1	2,2	1,9	1,7	1,2
Mazot ödemeleri	10,1	11	0	8,6	8,5	10	8,8	7,4	7,9	7	7,1	7
Gübre ödemeleri		7,4		6,2	6,1	13	11	8,9	9,4	8,3	8,5	8,3
Bitkisel Ürün Sigortası				0,3	0,5	0,6	0,9	2	2,2	1,9	2,4	3,7
Kuraklık Desteği				4,8	9,4							
Kırsal gelişme desteği				1,4	1,9	5,5	5,2	3,6	2,7	3,5	3,4	3
IPARD eş-finansman katkı payı ödemeleri									0,5	2	3,3	3,3
Doğrudan gelir desteği	75,6	45	56	30	20	0	0	0	0,1	0	0	0
Yukarıdaki kalemlerin toplamı	97,9	97	98	93	93	91	89	88	86	86	85	83

Not: (1) Yetmişden fazla harcama türünden asgari iki yılda payı %2'yi aşan kalemler listeye dahil edilmiştir.

(2) 2005 ve 2006 yılları için tahıl ödemeleri.

Kaynak: 2003-2006 dönemi GTHB (2007), 2007-2015 dönemi MGM (2016)'dan yazarların hesaplamaları; akt. Türkiye İhracatçılar Meclisi, 2016

Reform döneminde üretim miktarlarına bağlı sübvansiyonların verildiği pamuk, pirinç, ayçiçeği gibi gümrük vergisi düşük ve sınırlı sayıda bu ürünlerin sayısı daha sonra buğday ve diğer tahılların eklenmesiyle artırılmıştır. Bunun yanında tarıma kaynak transferi amacıyla alan bazlı gübre ve mazot ödemeleri de yapılmıştır. Ayrıca sertifikalı tohum kullanımı, toprak analizi yaptırma ve benzeri, verimliliği artıracak araçlar için de destek verilmektedir. Son dönemde en fazla artış hayvancılık desteklerinde gözlenmektedir (Türkiye İhracatçılar Meclisi, 2016, s. 98).

Ayrıca tarım desteklerinin havza, ürün ve su kısıtı temelinde farklılaştırılarak bunların idare ve kontrolünün alan bazlı yapılması, çeşitli kurumlar tarafından uygulanan farklı destek programları arasında tamamlayıcılığın sağlanması ile üretici veya işletmelerin gelir seviyelerinin desteklemelerde dikkate alınması öncelikli görülmektedir. Bu çerçevede, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından yeni havza bazlı destek modeli 2017 yılında yürürlüğe konulacaktır (Kalkınma Bakanlığı, 2017).

5. Türkiye’de Kırsal ve Kentsel Nüfusun Değişimi

Köyden kente göç, kırsal kesimin nüfusunun azalarak kentlerin nüfusların artışı ile sonuçlanan bir iç göç kavramıdır. Tarım ve hayvancılığın büyük bir oranda kırsal nüfus tarafından gerçekleştiriliyor olması ve köyden kente göçün son dönemde tarım ve hayvancılıkta yaşanan gerilemenin en önemli nedenlerinin başında gelmesi, bu başlık altında iç göç kavramını birinci sıraya çıkarmaktadır.

Tablo 4. Türkiye’nin Kırsal ve Kentsel Nüfusunun Değişimi

YILLAR	KIRSAL NÜFUS		KENTSEL NÜFUS		GENEL NÜFUS	
	SAYI	ORAN (%)	SAYI	ORAN (%)	SAYI	NÜFUS ARTIŞI (Yıl,%)
1927	10.342.391	75,8	3.305.879	24,2	13.648.270	-
1940	13.474.701	75,6	4.346.249	24,4	17.820.950	1,96
1950	15.702.851	75,0	5.244.337	25,0	20.947.188	2,17
1960	18.895.089	68,1	8.859.731	31,9	27.754.820	2,85
1970	21.914.075	61,6	13.691.101	38,4	35.605.176	2,52
1980	25.091.950	56,1	19.645.007	43,9	44.736.957	2,07
1990	23.146.684	41,0	33.326.351	59,0	56.473.035	2,17
2000	23.735.567	35,0	44.109.336	65,0	67.803.927	1,83
2010	17.500.632	23,7	56.222.356	76,3	73.722.988	1,60
2012	17.178.953	22,7	58.448.431	77,3	75.627.384	1,55
2015	6.217.919	7,9	72.523.134	92,1	78.741.053	1,35

Kaynak: Günaydın, 2006, s.12; TÜİK

Ekonomik gelişme sürecinde tarım kesiminde yaşayan nüfusun ve tarımsal işgücünün mutlak olarak azalması ve toplam istihdam içindeki payının düşmesi kaçınılmaz bir sonuçtur (Narin, 22-23 Aralık 2011). Türkiye’de de 1920’li yıllardan itibaren bu yönde bir gelişme olduğu görülmektedir. 1920’li yıllarda %75 düzeyinde olan kırsal nüfus, 1950’li yıllara kadar sabit kalmıştır.

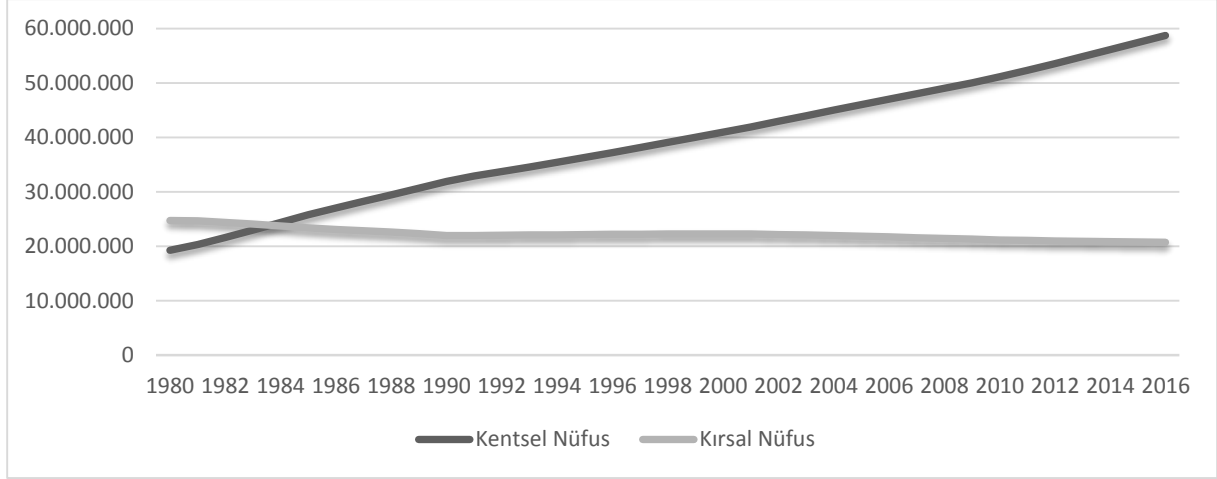
Türkiye’de sanayi sektöründe önemli bir hareketliliğin olmadığı 1923-50 arasındaki dönemde topraktan kopma olmadığı görülmektedir. Ancak, 1950’lerden sonra, bir yandan tarımda makineleşme politikasının izlenmesi, diğer yandan nüfus artışı sonucu toprakların yetersiz kalması sonucu tarımdan tarım dışına göç başlamıştır (Dinler, 2000, s. 106). 1960’lı yıllarda kırsal kesimden kentlere doğru hareketlenme, özellikle 1980 yılından sonra daha da hızlanmış ve kırsal nüfus mutlak olarak azalmaya başlamıştır.

1950-1980 döneminde devletin iç göçü önleme konusunda izlediği politikalarında değişikliğe gidilmiş, kırsal alanlardan şehirlere iç göçün adeta teşvik edildiği söylenebilir. Bu politika değişimine bağlı olarak kırsal ve kentsel alanların nüfus yapısında gözle görülür bir değişim yaşanmıştır (Dücan, 2016, s. 168). 1980 yılında %56 olan tarımsal nüfusun toplam nüfus içindeki payı, 1990’da %41’a, 2000 yılında ise %35’e düşmüştür. Bu oran 2010 yılında %23,7’ye düşmüştür. Kısaca kırsal nüfus 1927 yılında Türkiye’nin yaklaşık yüzde 75’i iken 2010 yılında bu oran tersine dönmüştür. Daha net bir ifade ile 1927 yılında Türkiye’de dört kişiden 3’ü köyde yaşarken 2010 yılında dört kişiden 3’ü kentlerde yaşamakta, dört kişiden yalnızca 1 kişi artık köyde yaşamaktadır.

Ekonomik ve siyasal nedenlerle 1980 sonrası kırdan kente göç hızlanmıştır. Ekonomik nedenlerin başında 1980 sonrasında uygulanan ihracata dayalı büyüme politikasının esas olarak sanayiye desteklemesinin ya da kırsal kesimi görece olarak yoksullaştırılmasının etkisi vardır. Siyasal

ortam ise baskıcı askeri yönetim nedeniyle kırsal kesimde yaşamı güçleştirmiştir ya da güvence arayışı kırsal kesimin kentlere akımını hızlandırmıştır, denilebilir (Yakup Kepenek, 2001, s. 406).

Şekil 1. 1980-2016 Dönemi Türkiye’de Kırsal ve Kentsel Nüfus

Kaynak: Dünya Bankası

2012 yılında yürürlüğe giren 6360 sayılı yasa ile büyükşehir sayısı 16 olan büyükşehir sayısı 30'a yükselmiş ve Türkiye'deki kırsal nüfus bu yasa sonrasında eksik bir şekilde hesaplanmaya başlamıştır. Buna göre büyükşehir sınırları il sınırlarını kapsadığından ve belde ve köyler mahalle sayıldığından dolayı kırsal nüfus yok sayılmaktadır. 2013 yılı sayımlarından itibaren değişen nüfus istatistiklerindeki düzenlemelere göre kırsal nüfus 2015 yılı için yalnız yüzde 7,9 olarak görünmektedir.

Bu durumun ortaya çıkmasında, tarımın gelir getirici özelliğinin, başta öz tüketime yönelik üretim yapan haneler ve daha sonra ürettiklerini pazara çıkaran küçük-orta-büyük işletmeler sıralamasında olmak üzere, giderek azalması başlıca rol oynamaktadır. Hedef enflasyon oranının % 8 olduğu dönemde, 2004 - 2005 aralığında girdiler (tohum, gübre, tarım ilacı, mazot) ortalama % 16 oranında fiyat artışlarına konu olmuş; buna karşılık tarımsal çıktılarının fiyatları (yaş meyve sebze % 46, hububat ürünlerinde % 13, yağlı tohumlarda % 12 olmak üzere) ortalama % 25 düzeyinde gerilemiştir. İç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi, köylerden kentlere göç eğilimini hızlandırmıştır (Günaydın, 2006, s. 14).

6. Değişkenler Hakkında

Türkiye'de uygulanan tarımsal destekleme politikaları, İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) tarafından geliştirilmiş olan Üreticiye Destek Tahmini (ÜDT), Tüketiciye Destek Tahmini (TüDT) ve Toplam Destek Tahmini (TDT) ile diğer alt göstergeler kullanılarak da ölçülebilmektedir (Türkiye İhracatçıları Meclisi, 2016, s. 96). ÜDT bir yıl içerisinde tarım politikaları sonucu tarımsal üreticilere yapılan parasal transferlerin toplamıdır. Bu transferler, piyasa fiyat desteği ve bütçeden yapılan, miktar, alan, hayvan başına ödemeler gibi desteklerden oluşmaktadır. Genel Hizmet Destek Tahmini (GHDT), tarım sektörüne bütçeden yapılan yıllık harcamalardır.

Analizde Tarımsal Destek (TD) miktarı için kullanılan veriler, Türkiye için OECD web sitesinden temin edilmiş olan 1986-2015 dönemi Toplam Destek Tahmini (TDT) rakamlarının Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya (GSYH) oranından oluşmaktadır.

Kırsal nüfus (KN) rakamları ise TÜİK verilerinin bazı dönemlerde beş yıllık nüfus sayımlarına göre yayımlanmış olması dolayısıyla, Türkiye için Dünya Bankası web sitesinden temin

edilmiş olan 1986-2015 dönemi nüfus verilerinden elde edilmiştir. Yine ayrıca TÜİK verilerinde il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus kentsel nüfusu, belde ve köy yerleşimlerinin nüfusları ise kırsal nüfusu oluşturduğundan ve buna göre büyükşehir belediye yasasının yürürlüğe girdiği 2013 ve sonrası hesaplamalar farklı olduğundan dolayı analizde Dünya Bankası verileri kullanılmıştır.

7. Metodoloji ve Ampirik Bulgular

Tarımsal destek (TD) ile kırsal nüfus (KN) arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmada, Türkiye'nin kırsal nüfus oranı ve tarımsal desteklerin Gayrisafi Yurtiçi Hasılaya (GSYH) içerisindeki payı değişkenleri kullanılarak tarımsal desteğin kırsal nüfus üzerindeki denklem 1 yardımı ile etkileri incelenmektedir.

$$\ln KN_t = \beta_0 + \beta_1 \ln TD_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada, "TD" toplam tarımsal desteklerin GSYH'ya oranını, "KN" kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki payını, "ε" hata terimini, t=1,2,..,t olmak üzere zamanı göstermektedir. Değişkenlerin önünde yer alan "ln" simgesi onluk tabanda logaritmik formu temsil etmektedir.

Zaman serisi ile yapılan çalışmalarda kullanılan serilerinin durağan olması önem arz etmektedir. Analizler yapılırken, seriler durağan değil yukarı yada aşağı doğru kalıcı hareketler trendler taşır ise gözlemlenen yüksek t istatistikleri ve R²'ler seriler arasındaki gerçek ilişkiden çok bu eğilimden kaynaklanabilirler (Gujarati, 2010). Çalışmada böyle bir sorun yaşamamak için öncelikle serilerin durağanlığı ADF (Dickey & Fuller, 1979; Dickey & Fuller, 1981) birim kök testi yardımı ile incelenmiş ve sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

	Seviye	Olasılık değeri	1. Fark	Seviye
TD	-0,86	0,7849	-5,39	0,0001
KN	0,56	0,9860	-3,09	0,0386

Tablo 5'te verilen birim kök testi sonuçları incelendiğinde hem TD hem de KN değişkenleri için hesaplanan test istatistiklerinin olasılık değerleri seviyede 0,05'ten küçük olmadıkları için seviyede durağan olmadıkları belirlenmiştir. Birinci farkları alınan seriler için hesaplanan test istatistiğinin olasılık değeri 0,05'ten küçük olduğu için serilerin farklarda durağan olduğu belirlenmiştir.

Durağan olmayan serilerle regresyon kurulurken, sahte regresyon sorununa yakalanmamak için serilerin farkları alınarak modelde kullanılmalıdır. Ancak bu fark alma işlemi serilerinin geçmişte maruz kaldığı geçici şokların etkisini yok ettiği gibi bu seriler arasında olması muhtemel uzun dönemli ilişkileri de ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenden dolayı durağanlaştırılmış veriler ile oluşturulmuş bir regresyon, seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi de yansıtmada noktasında eksik kalabilmektedir. Eş-bütünleşme, değişkenlere ait seriler durağan olmasalar bile bu serilerin durağan bir kombinasyonunun var olabileceği ve eğer varsa bunun eş bütünleşme analizi ile belirlenebileceği ileri sürülmektedir (Tarı, 2011). Bu çalışmada da değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki eş bütünleşme analizi incelenmiş ve sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Johansen Eş-Bütünleşme Testi Sonuçları

Trace (İz)				
Temel Hipotez	Öz-değer	İz İstatistik	%5 Kritik Değer	Olasılık Değeri
Reel kök yok *	0,51	19,99	15,49	0.009
En fazla 1 kök var	0,00	0,02	3,84	0.882
Maximum Eigenvalue (Maksimum Öz-Değer)				
Temel Hipotez	Öz-değer	Maksimum Öz-Değer İstatistik	%5 Kritik Değer	Olasılık Değeri
Reel kök yok *	0,51	19,97	14,26	0.005
En fazla 1 kök var	0,00	0,02	3,84	0.882

* İşareti boş hipotezin reddedildiği değişkenlerin eş-bütünleşik olduğunu temsil eder.

Johansen (1988) Eş-Bütünleşme Testinde iz ve maksimum öz-değer adında iki istatistik hesaplanmaktadır. Bu çalışmada hesaplanan her iki istatistik sonucunda değişkenler arasında ‘hiç reel kök yoktur’ temel hipotezinin reddedildiği ‘en fazla bir reel kök var’ temel hipotezinin ise kabul edildiği görülmektedir. Bu sonuç seriler arasında bir reel kök olduğunu işaret etmektedir. Tablo 3’te eş-bütünleşme testi sonucunda Eviews paket programı ile hesaplanan reel kök, işaretleri değiştirilerek verilmiştir.

Tablo 7. Normalleştirilmiş Eş-Bütünleşme Vektörü

KN	TD
1,00	0,41
	(0.02)

() içindeki değerler parametrenin standart hatasını temsil etmektedir.

Hesaplanan reel kök sonucunda Tarımsal Destek oranı parametresinin beklenen işaretlere sahip olduğu ve standart hatalarına bakıldığında ise istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu kök tarımsal destek ile kırsal nüfusun aynı yönde hareket ettiğini işaret etmektedir. Tarımsal destekte meydana gelen bir düşüşün ülkenin kırsal nüfusunun da azalmasına neden olacağını işaret etmektedir. Tarımsal destek parametresinin 0,41 olması, tarımsal destekte meydana gelen %1’lik bir düşüşün Türkiye’nin kırsal nüfusunu %0,41 azaltacağını işaret etmektedir.

Sonuç

Tarım sektörünün önemi konusunda ittifak söz konusu iken tarım desteklerinin niteliği ve niceliği ile ilgili ekonomistler arasında fikir birliği bulunmamaktadır. Bu tartışma devam etse de ülkelerin tarımsal desteklerle ilgili uyguladıkları politikaların sonuçları çok açıktır. Gelişmekte olan ülkeler kategorisinde bulunan Türkiye, uluslararası iktisadi kuruluşlar tarafından alınan kararlara mümkün olduğunca uyum sağlamasına rağmen içinde bulunulan dönemde tarımsal alanlar daralmış, işletme büyüklükleri daha da yetersiz hale gelmiş, üretim gerilemiş, fiyatlar artmış, ithalata bağımlılık derinleşmiş, istihdam yapısı bozulmuş ve kırdan kente göç hız kesmeden devam etmiştir.

Ekonometrik olarak model test edildiğinde kullanılan değişkenlerin seviyede durağan olmadıkları belirlenmiş, ancak her iki değişkenin birinci farklarda durağan oldukları tespit edilmiştir. Farklarda durağan olan serilerin eşbütünleşik olduğu Johansen Eşbütünleşme Testi ile tespit edilmiştir. Eşbütünleşme vektöründe tarımsal desteğin parametresi 0,41 olarak bulunmuştur. Yani tarımsal destekte meydana gelen yüzde 1’lik bir azalma, kırsal nüfusta yüzde 0,41 oranında azalmaya neden olmaktadır.

Çalışmanın ana temasını oluşturan tarımsal desteklerin miktarındaki gelişmeler ile kırdan kente göçün seyri arasındaki ilişki doğru orantıya sahip olmakla birlikte aralarındaki bu ilişkinin güçlü olması, tarımsal üretimin tarımsal desteklere ne kadar bağlı olduğunu, kırdan kente göç olgusunun da tarımsal üretime ne kadar sıkı bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü tarımsal üretimin azalması tarım sektöründe istihdam gereksinimini azaltmakta ve bu durum kırsal kesimden kente göçü hızlandırmaktadır. Kırdan kente göçün durdurulması veya tersine döndürülmesi için tarımsal desteklerin artırılması ve bu desteklerin tarım alanına veya görece üretim miktarına bağlı değil, milli menfaatlere, istihdam artışına ve kırsal alanların verimliliğine bağlı olarak yeniden yapılandırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abay, C., Olhan, E., Uysal, Y., Yavuz, F., & Türkekul, B. (3–7 Ocak 2005). Türkiye'de Tarım Politikalarında Değişim. *TMMOB Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası, VI. Teknik Kongre*. Ankara.
- Boratav, K. (2009). Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi. *Mülkiye Dergisi*, 33(262), 9-24.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. (1979). Distribution of The Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
- Dinler, Z. (2000). *Tarım Ekonomisi* (5. Baskı b.). Bursa: Ekin Kitabevi.
- Doğan, A. (2009). Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), 365 - 392.
- DPT. (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Dücan, E. (2016). Türkiye'de İç Göçün Sosyo-Ekonomik Nedenlerinin Bölgesel Analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(12), 167-183.
- Erdal, G., & Erdal, H. (2008). Türkiye'de Tarımsal Desteklemeler Kapsamında Prim Sistemi Uygulamalarının Etkileri. *GOÜ. Ziraat Fakültesi Dergisi*, 25(1), 41-51.
- Gujarati, D. (2010). *Temel Ekonometri* (Yedinci Basım b.). (Ü. S. Senesen, Çev.) İstanbul: Literatür Yayınları.
- Günaydın, G. (2006). Türkiye Tarım Sektörü. *Tarım ve Mühendislik*(76-77), 12-27.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2), 231-254.
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration—with Applications to The Demand for Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.
- Kalkınma Bakanlığı. (2017). *Tarım ve Gıda Raporu*.
- Kıymaz, T. (2000). *Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Temel Ürünlerde (Hububat, Seker ve Süt) Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikaları ve Bunların Hammadde Temini Açısından*

- Gıda Sanayiine Etkileri*. Ankara: DPT İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Tarım Dairesi Uzmanlık Tezi.
- Mutlu, S. (1990). Bölgesel İç Ticaret Hadleri, Kırsal Refah ve İç Göçler. *Ekonomi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(11), 69-87.
- Narin, M. (22-23 Aralık 2011). 1980'li Yıllardan Sonra Tarım Politikalarındaki Değişiklikler. *Ekonomik Yaklaşım Kongreler Dizisi - VII*. Ankara: Gazi Üniversitesi. 10 20, 2017 tarihinde <http://www.ekonomikyaklasim.org/eykongre2011/?download=37.pdf> adresinden alındı
- Nazar Susam, U. B. (2008). Türkiye'de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, D.Đ.B.F. Dergisi*, X(I), 327-357.
- OECD. (2014). *OECD-FAO Agricultural Outlook 2014-2023*.
- Pamuk, Ş. (2009). Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme 1880-2000. *Mülkiye Dergisi*, 33(262), 63-76.
- Sugözü, İ. H. (18-24 Eylül 2017). Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikaları ve İç Göç İlişkisi. 1. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi USOS 2017*, (s. 173). Malaga/Spain.
- Şahinöz, A., Özaltan, A., & Gökdoğan, I. (3-7 Ocak 2005). Küreselleşme Sürecinde Türkiye Tarımı. *VI. Teknik Kongre Kitabı*. Ankara: TMMOB Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası.
- T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. (2015). *Tarımsal Veriler*. Ankara: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Müdürlüğü.
- Tarı, R. (2011). *Ekonometri*. Umuttepe Yayınları.
- TOBB. (2006). *Ekonomik Rapor*. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği.
- TOBB. (2013). *Türkiye Tarım Sektörü Raporu*. Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları.
- Topcu, Y. (2008). Çiftçilerin Tarımsal Destekleme Politikalarından Faydalanma İstekliliğinde Etkili Faktörlerin Analizi: Erzurum İli Örneği. *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2(21), 205-212.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi. (2016). *Tarım Raporu 2016*. İstanbul: TİM adına, Küçük Mucizeler Yayıncılık ve İletişim Hizmetleri.
- Yakup Kepenek, N. Y. (2001). *Türkiye Ekonomisi* (12. Basım b.). Remzi Kitabevi.
- Yalçınkaya, N., Yalçınkaya, M., & Çılbant, C. (2006). Avrupa Birliği'ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi. *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 97-118.
- Yapar, S. (2005, Aralık). Türkiye'de Tarımsal Ekonomi ve "Desteklememe" Politikasının Bir Aracı Olarak Doğrudan Gelir Desteği Sistemi. *Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(2), 21-37.
- Yılmaz, M. (2015). Türkiye'de Kırsal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Dağılımı (1980-2012). *Doğu Coğrafya Dergisi*(33), 161-188.